

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ ЗА ПОРУШЕННЯ МГП ПРИ ЗАСТОСУВАННІ АВТОНОМНИХ СИСТЕМ ОЗБРОЄНЬ

RESPONSIBILITY OF STATES FOR VIOLATIONS OF IHL WHEN USING AUTONOMOUS WEAPON SYSTEMS

Меликов Р.Г., аспірант
кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена аналізу актуальної проблеми відповідальності держав за порушення міжнародного гуманітарного права при застосуванні автономних систем озброєнь. Такі системи дедалі ширше використовуються в збройних конфліктах. В збройному конфлікті, в який втягнута Україна, вже застосовуються безпілотні літальні апарати, що розглядаються як «передтехнологія» автономних систем, і питання появи в цьому конфлікті повністю автономних систем озброєнь – це питання найближчого майбутнього.

За відсутності спеціальних домовленостей про врегулювання правового статусу і особливостей застосування АСО в збройних конфліктах, слід виходити з тих можливостей, що відкриває чинне міжнародне гуманітарне право. Виникає необхідність дослідити такі можливості зокрема в аспекті відповідальності держав за порушенням міжнародного гуманітарного права при застосуванні АСО. Наведені міркування обумовлюють актуальність обраної теми дослідження.

В статті наголошується, що відповідальність держав за застосування АСО відносно добре врегульована чинними нормами міжнародного гуманітарного права. Головною проблемою, що потребує рішення, тут виступає ризик розірвання ланцюжку відповідальності через складності з присвоєнням поведінки АСО державі. Саму по собі автономну систему неможливо вважати агентом держави для цілей відповідальності, однак таким агентом можуть виступати оператор системи АСО, його військовий командир, а також, в окремих випадках, розробника АСО.

В статті робиться висновок, що застосування широкого стандарту присвоєння діяння державі дозволяє уникати розриву в ланцюгу відповідальності. Інша особливість полягає в поширенні відповідальності держави на нагляд за розробкою, використанням та поширенням АСО. Таке поширення можна порівняти з відповідальністю за поширення будь-якої значної військової технології, наприклад технологій виробництва зброї масового ураження. Відповідні правила відповідальності можна застосовувати до АСО за аналогією, або розробити на їхній підставі специфічний набір правил щодо відповідальності держав за розробку та поширення автономних систем озброєнь.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, право збройних конфліктів, відповідальність держав, автономні системи озброєнь, розвиток міжнародного права.

The article analyzes the problem of responsibility of states for violations of international humanitarian law in the use of autonomous weapons systems. Such systems are increasingly used in armed conflicts. The armed conflict in which Ukraine is involved already uses unmanned aerial vehicles, which are considered "pre-technology" of autonomous systems, and the question of the emergence of fully autonomous weapons systems in this conflict is a matter of the near future.

In the absence of special agreements on the settlement of the legal status and peculiarities of the use of the ASO in armed conflict, it is necessary to proceed from the possibilities offered by the current international humanitarian law. There is a need to explore such possibilities, in particular in the aspect of the responsibility of states for violations of international humanitarian law in the application of ASO. These considerations determine the relevance of the chosen research topic.

The article emphasizes that the responsibility of states for the application of the ASO is relatively well regulated by current norms of international humanitarian law. The main problem that needs to be addressed here is the risk of breaking the chain of responsibility due to difficulties in assigning ASO behavior to the state. The autonomous system itself cannot be considered an agent of the state for liability purposes, but such an agent may be the ASO system operator, its military commander, and, in some cases, the ASO developer.

The article concludes that the application of a broad standard of assigning power to the state avoids breaking the chain of responsibility. Another feature is the extension of state responsibility for overseeing the development, use and dissemination of ASOs. Such proliferation can be compared to the responsibility for the proliferation of any significant military technology, such as weapons of mass production technology. Relevant rules of responsibility can be applied to the ASO by analogy, or based on them a specific set of rules on the responsibility of states for the development and proliferation of autonomous weapons systems.

Key words: international humanitarian law, law of armed conflicts, responsibility of states, autonomous weapons systems, development of international law.

Однією з технологій, що революційно змінює всі сфери людського життя, в тому числі, і воєнну сферу, є технологія штучного інтелекту, завдяки якому стає можливою розробка автономних машин будь-яких видів, починаючи від побутової техніки й транспортних засобів без водія, і закінчуючи бойовими системами, що здатні застосовувати зброю без участі людини. Такі системи отримали назву автономних систем озброєнь. Їхня поява породжує широке коло правових питань, серед яких одним з ключових є питання про відповідальність держави за дотримання міжнародного гуманітарного права при застосуванні таких систем.

Як відомо, в центрі уваги міжнародного гуманітарного права знаходиться запобігання діям, що підривали б його цілі з пом'якшення наслідків збройних конфліктів і полегшення страждань їхніх жертв. Аби міжнародне гуманітарне право взагалі можна було розглядати як нормативну систему, такі порушення мають тягнути негативні наслідки для порушника.

Доктрина міжнародного гуманітарного права розрізняє форми участі у порушенні норм МГП. У більшості випадків може йтися про пряму чи непряму участь держави. Пряма участь держави передбачає вчинення правопорушення органом, представником, посадовцем держави тощо. Непряма участь держави включає ситуації, коли держава допускає в межах своєї юрисдикції вчинення порушень фізичними особами, які не мають формально відношення до державного апарату [1, с. 120]. Неприйняття заходів щодо припинення що така порушень кваліфікується як співучасть, тобто. теж вважається неправомірною поведінкою держави.

За загальним правилом, порушення норм міжнародного гуманітарного права військовослужбовцями збройних сил держави прямо спричиняє міжнародно-правову відповідальність цієї держави. Це означає, що держава повинна відповідати перед потерпілою державою за наслідки всіх без винятку протиправних дій кожного

військовослужбовця його збройних сил. Проблематика державної відповідальності за порушення МГП через застосування АСО є чи не найпоширенішим юридичним аргументом проти розвитку подібних систем. Так, в доповіді міжнародної правозахисної організації Хьюман Райтс Вотч ця проблема позначається як прогалина підзвітності [2], адже якщо АСО здатна «приймати власні рішення», визначаючи, таким чином, свою власну поведінку, жодна особа чи організація не може бути притягнута до відповідальності за дії системи зброї через відсутність контролю над цими рішеннями та діями чи, можливо, навіть знання про них. Згідно з цією точкою зору, якщо АСО може сама вирішити, вести вогонь по певній цілі чи ні, це рішення належатиме АСО, а не людині в ланцюгу командування або будь-якому іншому суб'єкту, який має статус чи роль, що дозволила б притягнути їх до відповідальності. Утворений в такий спосіб «розрив» між АСО та державою та збройними силами, які ним користуються, потенційно може позбавити право його обов'язкової сили [3, с. 65].

Розмірковування над розривом підзвітності означають, що система націлювання, вбудована в АСО, є, з точки зору відповідальності, кінцевою причиною шкоди, заподіяної цілі, а не лише безпосередньою причиною. На противагу цьому можна зауважити, що, як доводилося в попередньому розділі цієї роботи, АСО, незалежно від того наскільки вона досконала, не є чимось іншим ніж просто зброєю, що діє відповідно до задумів людини. Оператори, які обирають, налаштовують і розгортають АСО, несуть ті самі основні зобов'язання, які вони несуть у відношенні будь-якої іншої системи зброї: направляти атаки лише на військові об'єкти, мінімізувати очікувану шкоду для цивільного населення, вживати всіх можливих запобіжних заходів у виборі відповідної системи зброї для цієї мети тощо. Вони також підлягають одній і тій самій відповідальності. Навіть припускаючи серйозний технічний розвиток в майбутньому, що призведе до еволюції від ураження за допомогою АСО окремих цілей, до проведення їхніми силами цілих операцій, ці вимоги залишаться незмінними, і військовослужбовці збройних сил нести будуть відповідальність за поведінку налаштованих ними систем зброї.

Активізація певної АСО у певний час і в певному місці сама по собі є здійсненням контролю над подальшою поведінкою зброї. Навіть якщо у роботі сучасних АСО це може бути єдиним людським контролем, який використовується в звичайному ході подій, це ще не вказує на існування прогалини відповідальності щодо цієї існуючої зброї. Крім того, розміщення більш складної комп'ютерної системи контролю не порушує зв'язку між діями зброї та поведінкою суб'єктів, які її застосували таким чином, що ці особи не можуть бути притягнені до відповідальності за заподіяну шкоду. Таке притягнення можливе незалежно від складності роботи системи управління, передбачуваності її «рішень», або здатності чи нездатності людини взяти на себе безпосередній контроль над зброєю [4].

Чинне міжнародне гуманітарне право продовжує регулювати поведінку існуючих систем зброї, які в основному керуються комп'ютерними системами керування, без посилення на природу програмного забезпечення, що використовується в цих системах керування. Правові обмеження, які застосовуються до використання зброї, такі як вимога гарантувати, що напади спрямовані лише проти військових цілей, не залежать від форми контролю. Система в будь-якому випадку запускається людьми, які повинні проявляти розумну меру обережності у передбаченні наслідків її застосування. Відповідальність за рішення щодо націлювання та дії, вжиті під час нападу на обрані цілі, стає проблемою лише під час атаки, після того, як були вжиті запобіжні заходи, що вимагалися від планувальника нападу. Стверджувати, що жодна особа не несе відповідальності за ці процеси націлювання та атаки через відсутність контролю над ними, означає, що АСО було розгорнуто для цієї атаки, незважаючи на те, що жодна особа не була в змозі вжити необхідних запобіжних

заходів для забезпечення нападу лише на законні цілі. Вже факт такого розгортання можна розглядати як підставу для притягнення до відповідальності, адже таке розгортання саме по собі становить порушення принципу розрізнення [5, с. 51]. Однак вірним виявляється і зворотне припущення: якщо такі заходи застосовуватимуться, вони становитимуть собою здійснення контролю над АСО, що виключатиме пробіл в підзвітності.

Звичайно, повна впевненість у діях складної АСО може бути недосяжною на практиці, але МГП цього і не вимагає. Жодна зброя не повної гарантії результату її використання. Не можна було б сказати, що існує пробіл у підзвітності через ймовірність того, що ракета може вразити цивільну ціль, яка знаходиться в межах імовірного кругового відхилення, тільки тому що ніхто не вибирає цю ціль для нападу. Так само не буде прогалини у випадку АСО, оскільки оператори АСО не можуть з повною точністю передбачити все, що АСО зробить після активації. Тож відповідальність держав за порушення МГП при застосуванні АСО цілком можна розглядати так само, як і відповідальність за порушення при застосуванні будь-якого іншого типу зброї.

Режим відповідальності держав за порушення МГП нічим принципово не відрізняється від відповідальності за порушення в інших галузях міжнародного права. Держави є основними носіями зобов'язань за міжнародним правом. Таке право тривалий час існувало в формі міжнародного звичаю. Крок в напрямку його кодифікації було зроблено в 2001 році з прийняттям Комісією міжнародного права ООН Проекту статей про відповідальність держав [6]. Цей проект, що вже був рекомендований до застосування Генеральною Асамблеєю ООН (хоча він ще не набув статусу міжнародного договору), встановлює правила та умови відповідальності держав за порушення міжнародного права. Зокрема, цей проект вже застосовується при розгляді справ Міжнародним судом ООН [7].

Підставою міжнародно-правової відповідальності держави є міжнародно-протиправне діяння, елементами якого є порушення міжнародного зобов'язання та зв'язок між державою та порушенням. Зобов'язання можуть включати в себе договори, звичаї та інші обов'язки перед державами та міжнародною спільнотою в цілому (зобов'язання erga omnes). Як правило, питання про те, чи дія чи бездіяльність порушує зобов'язання держави, не залежить від тяжкості будь-якої заподіяної шкоди або наміру суб'єкта, який заподіяв шкоду, якщо тільки основна норма, про яку йдеться, не визначає жодну з цих умов.

Питання про те, які дії та бездіяльність присвоюються державі, є більш складним. Держава не може діяти сама. Діяння «держави» – це дії осіб або груп, поведінку яких за даних обставин можна присвоїти державі. Хоча не існує вичерпної та точної конкретизації того, чия поведінка може бути присвоєна державі, загальне правило полягає в тому, що єдина поведінка, яка присвоюється державі на міжнародному рівні, — це поведінка її органів влади або інших осіб, які діяли відповідно до керівництва, підбурювання чи контролю над цими органами, тобто як агентами держави. Для цілей визначення відповідальності «орган включає будь-яку особу чи орган, який має такий статус відповідно до внутрішнього законодавства держави», навіть якщо вони діють з перевищенням повноважень або всупереч інструкціям. Держава, як правило, не несе відповідальності за поведінку приватних осіб, але держава може нести відповідальність за наслідки поведінки приватних осіб, якщо вона не вжила необхідних заходів для запобігання цим наслідкам.

М. Сассолі підкреслює, що для того, аби порушення права підпадали під міждержавні норми, які стосуються традиційного шару міжнародного права, такі порушення мають полягати у діях, які присвоюються державі. Інакше порушення права можуть призвести до індивідуальної кримінальної відповідальності, і саме ця друга можливість і відрізняє міжнародне гуманітарне право від інших галузей права. Перше питання, що виникає у цьому кон-

тексті, – це питання про те, чи несе держава відповідальність за всі дії своїх збройних сил [8, с. 168].

МГП встановлює великий перелік як позитивних, так і негативних зобов'язань держави під час збройних конфліктів та в мирний час. Зокрема, зобов'язання, що можуть бути пов'язані з застосуванням АСО будуть стосуватися дій персоналу збройних сил під час планування та здійснення нападів. Прикладами можуть бути вжиття запобіжних заходів для того, аби пересвідчитись у законності обраної цілі для нападу, застосування лише дозволених методів та способів ведення війни.

Проект статей представляє собою набір стандартних правил і може бути замінений спеціальними вторинними правилами, застосовними до конкретних галузей права. Стаття 55 під назвою «*Lex specialis*» передбачає, що проекти статей «не застосовуються, якщо й тією мірою, якою є умови наявності міжнародно-протиправного діяння або зміст міжнародної відповідальності держави або її імплементація визначаються спеціальними нормами міжнародного права».

В цьому сенсі статті 91 ДП-I є *lex specialis*, що опосередковує принцип відповідальності: «Сторона, що перебуває у конфлікті й порушує положення Конвенції або цього Протоколу, повинна відшкодувати завдані збитки, якщо для цього є підстави. Вона несе відповідальність за всі дії, що вчиняються особами, які входять до складу її збройних сил». Інший *lex specialis* – норма статті 43 Протоколу: «Збройні сили сторони, що перебуває в конфлікті, складаються з усіх організованих збройних сил, груп і підрозділів, що перебувають під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом чи властями, не визнаними супротивною стороною. Такі збройні сили підпорядковані внутрішній дисциплінарній системі, яка, поряд з іншим, забезпечує додержання норм міжнародного права, застосованих у період збройних конфліктів» [9, с. 133]. Таким чином, порушення МГП з боку будь-якого представника збройних сил є порушенням МГП з боку держави.

Відправною точкою для застосування права відповідальності держав до операцій АСО є стаття 2 проекту статей, що містить елементи міжнародно-правової відповідальності. Протиправні діяння, про які йдеться в даному положенні, полягають в протиправному застосуванні зброї, незалежно від того чи є ця зброя «традиційною», або автономною. Наприклад, держава може не вжити належних запобіжних заходів під час планування нападу або визначення цілі, що призведе до загибелі цивільного населення.

Оскільки автономія пов'язана зі способом управління зброєю, а не з природою самої зброї, немає підстав припускати, що насильницький акт, скоєний за допомогою автономної зброї, чимось відрізняється від такого ж акту, скоєного за допомогою звичайної зброї. Активізація зброї АСО стала б безпосередньою причиною цього насильства, так само як солдат, який стріляє з гвинтівки, буде безпосередньою причиною інших насильницьких дій. Поведінка, яка представляє інтерес для оцінки відповідальності держави за шкоду, заподіяну особі або об'єкту, на які націлена зброя, є поведінкою, яка призводить до розрядження зброї. Присвоєння такої поведінки державі є найбільш проблемним кроком, коли АСО використовується для нападу. Відсутні труднощі з віднесенням дій АСО до дій держави і слугує для обгрунтування наявності «розриву зв'язності», на який супротивники розробки АСО посилаються як на підставу для заборони чи обмеження її використання.

Процес атрибуції поведінки АСО державі, яка розгортає систему зброї, має починатися з позиції про те, що держава несуть відповідальність за дії власних збройних сил, тож якщо порушення МГП вчиняє службовець збройних сил держави за допомогою зброї, немає жодних проблем з присвоєнням цього діяння державі. Інше питання полягає в тому, чи може та як може змінитися ця ситуація, якщо система зброї, що використовується державними

збройними силами, володіє певним ступенем автономних можливостей. Якщо державний орган, наприклад член збройних сил, або інша особа, чії дії можна присвоїти державі, спричиняє за допомогою АСО шкоду в порушення відповідного припису МГП, тоді держава може нести відповідальність так само, як і через порушення за допомогою традиційної зброї. Якщо ж не можна сказати, що діяння вчинив державний орган, то, імовірно, не можна буде говорити і про відповідальність держави [10, с. 133].

Під час кодифікації норм права про міжнародну відповідальність Комісія міжнародного права ООН використала доволі широкий стандарт присвоєння діяння державі, що включає дії осіб та органів, які здійснюють елементи державної влади, не будучи самі частиною владної системи, а також діяння, що були здійснені за вказівкою та під контролем держави. Більше того, держави повинні докладати всіх можливих зусиль для покарання порушень, скоєних приватними особами на її території чи поза її територію, але під її контролем [11, с. 127].

Відповідно до статті 5 Статей, дії фізичної чи юридичної особи, які не є державними органами, але які за правом держави здійснюють елементи державної влади, вважаються діяннями держави за міжнародним правом [12, с. 5]. При цьому сама Комісія підкреслила, що дана норма запроваджена у зв'язку з наділенням приватних осіб елементами державної влади або приватизацією раніше державних функцій, що набуває все більшого поширення [13, с. 42]. В світлі завдань міжнародного гуманітарного права, дана норма дозволяє покладати на державу відповідальність за дії приватних військових компаній, що були найняті державою, а також охоронних фірм та будь-яких інших фізичних та юридичних осіб, які, залишаючись особами приватного права, отримують від держави повноваження для виконання функцій, які традиційно виконує держава. Присвоїти саме державі діяння приватних осіб дозволяє те, що вповноваження цих осіб на здійснення елементів державної влади має правове оформлення та може бути зафіксоване.

Якщо заподіяну шкоду неможна присвоїти державі, тоді ланцюг відповідальності має бути перерваний деяким аспектом АСО. Можна припускати, що АСО майбутнього, які працюватимуть з певним дуже високим ступенем автономії, можуть створити проблеми для процесу встановлення відповідальності держави за дії такої АСО. Однак існуючі системи не створюють такої проблеми.

Слід враховувати, що як міжнародно-правова відповідальність держав, так і індивідуальна відповідальність впливає з людських рішень. Але що робити, якщо ці рішення передані автономній машині, і більше не приймаються жодною людиною? Так, американський дослідник Дж. М. Берд зазначає, що «державна, так і індивідуальна відповідальність засновані на здійсненні людських рішень щодо нападу: юридична та політична відповідальність випливає з суджень командирів [у відповідності вимогам МГП]. Не тільки необхідно, щоб людина виносила це судження, але все частіше (відповідно до застосовної політики держав) людина на найвищих рівнях влади повинна виносити це рішення» [14, с. 619]. Берд висловлює занепокоєння, що якщо АСО може працювати з таким ступенем автономії, що її рішення не можна буде пов'язати з рішеннями будь-якого державного органу, а отже необхідний причинно-наслідковий зв'язок буде порушений.

На протипагу цьому, М. Н. Шмітт вказує що «факт того, що людина може не контролювати конкретне завдання, не означає, що жодна людина не несе відповідальності за дії АСО» [15, с. 805]. Дійсно, вчинки розробників зброї, планувальників нападів, інших посадових осіб та службовців, що задіяних у використанні АСО, дають цілком достатні підстави для встановлення відповідальності держав за шкоду, заподіяну автономною системою.

Крім того, посилення на людське судження помилково означає, що відповідальність держави обов'язково має своєю передумовою існування суб'єктивної сторони.

Однак Комісія міжнародного права у коментарі до проекту статті 2 зазначила, що: «за відсутності будь-якої конкретної вимоги щодо суб'єктивної сторони з точки зору основного зобов'язання, значення має лише дія держави, незалежно від будь-яких намірів» [16]. Так само жодних зобов'язань щодо суб'єктивної сторони не містять процитовані вище положення ДП-І, тому можна зробити висновок, що відповідальність держави пов'язана лише з дією із застосуванням АСО, незалежно від людських рішень і суджень.

Ще однією проблемою атрибуції дій за допомогою АСО державі є бачення АСО як квазірозумного суб'єкта, що може опосередковано виступати в ролі агента держави. Цей підхід важко назвати юридичним, але він подекуди застосовується у морально-філософських дискусіях [17, с. 23]. Сам по собі цей аргумент припускає створення в майбутньому дуже досконалих АСО, що мали б інтелект подібний до людського та були б здатні працювати з дуже високим рівнем незалежності так, що людина-оператор взагалі не мала б контролю над машиною. На це можна заперечити, що АСО фізично є не що інше, як системи зброї, які контролюються комп'ютерними системами, що принципово не відрізняються від інших систем зброї, керованих комп'ютером. Природним є віднесення їх до тієї ж правової категорії, що й інші системи зброї, а це означає, що відповідальність за шкodu, заподіяну зброєю, покладається на її оператора. Розгляд зброї, керованої комп'ютером, як чогось, що може нести юридичну відповідальність за свої дії, вимагав би неймовірного розвитку як технологій, так і міжнародного гуманітарного права.

При розробці майбутніх норм в галузі міжнародного гуманітарного права, для того, щоб розширити наше розуміння автономії та її зв'язку з МГП, держави могли б на основі запропонованого робочого визначення оцінити існуючі автономні системи зброї та існуючі системи з обмеженою автономією в циклі націонавання. Така оцінка повинна ґрунтуватися на дослідженні конкретних параметрів, що вказують на сумісність чи несумісність системи зброї з вимогами МГП. Такі висновки можна було б екстраполювати на майбутні системи з вищими рівнями автономії, щоб зрозуміти які їхні функції сприяють відповідності, а які – навпаки порушенню міжнародного гуманітарного права [17].

Доцільним уявляється також розробити певне систематизоване викладення норм міжнародного гуманітарного права, що застосовуються в аспекті відповідальності держав за застосування АСО. Незважаючи на те, що багато положень МГП в принципі добре відомі, здавалося б, було б доцільно зіставити та уточнити, для зручності довідки, відповідні існуючі положення, оскільки вони застосовуються до автономних систем зброї. Таке викладення має включати в основні положення МГП, положення щодо контролю та відповідальності. З огляду на сучасний стан робототехніки та штучного інтелекту актуальне питання полягає не в тому, чи потрібен певний рівень людського контролю, а в тому, який вид і рівень участі людини на кожній фазі розробки АСО виявиться необхідним, починаючи від концептуалізації, розробки та тестування, до операційного програмування, побудови та цільового використання. Для кожного з цих етапів слід оцінити наявність належної якості взаємодії людини з машиною для цілей забезпечення дотримання вимог міжнародного гуманітарного права.

З метою забезпечення та сприяння дотриманню МГП, необхідним уявляється дослідити передовий досвід, технічні стандарти та практику застосування АСО. Наприклад, це може стосуватися стандартних протоколів випробувань автономних систем. У тому ж ключі, якщо прогалини в ланцюжку підвітності стануть очевидними, держави потенційно зможуть обговорити додаткові або додаткові засоби забезпечення індивідуальної відповідальності.

Слід зробити висновок, що існуюча структура МГП є достатньою для регулювання відповідальності держав за дії АСО зараз та в осяжному майбутньому. Наразі не існує потреби відносити АСО до категорії носіїв юридичних зобов'язань. Право міжнародно-правової відповідальності виглядає цілком адекватним інструментом, що можна ефективно застосувати при встановленні відповідальності держави за дії з використанням АСО так само, як і з застосуванням будь-якої іншої зброї. Існування машинного розуму, що приймає рішення, не розриває ланцюг відповідальності і не створює прогалини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Елігулашвілі М., Козорог О., Короткий Т., Хендель Н. Виважаючи міжнародне гуманітарне право в закладах освіти: навчальний посібник. Київ-Одеса, Фенікс, 2019. 144 с.
2. Human Rights Watch, Mind the Gap: The Lack of Accountability for Killer Robots (April 2015). URL: <https://www.hrw.org/report/2015/04/09/mind-gap/lack-accountability-killer-robots> (Дата звернення: 28.09.2020).
3. Dunlap C. J. Accountability and Autonomous Weapons: Much Ado about Nothing? *Temple International and Comparative Law Journal*, 2016, № 30. Р. 63-91.
4. Schwarz E. The (im)possibility of meaningful human control for lethal autonomous weapon systems. URL: <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2018/08/29/im-possibility-meaningful-human-control-lethal-autonomous-weapon-systems/> (Дата звернення: 28.09.2020).
5. Henckaerts J.M., Doswald-Beck L. Customary International Humanitarian Law. Vol. 1., Cambridge University Press, 2005. 689 p. Резолюція, прийнята Генеральною Ассамблеєю [по докладу Шестого комітета (A/56/589 и Corr.1)] 56/83. Ответственность государств за международно-противоправные деяния. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901941379> (Дата звернення: 17.12.2020).
6. Дело, касающееся Проекта Габчиково-Надьмарош (Венгрия против Словакии) (существо дела) Решение от 25 сентября 1997 года. URL: https://legal.un.org/iccsummaries/documents/russian/st_leg_serf1_add2.pdf (Дата звернення: 18.12.2020).
7. Сассоли М. Ответственность государств за нарушение международного гуманитарного права. *Международный журнал Красного креста: сборник статей*, 2002. С. 163-203.
8. Грушко М. В. Принцип *lex specialis*: взаємозв'язок міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. – Одеса : Гельветика, 2020. Т. 3. С. 31-34.
9. Бабич А. А., Монастирський В. В. Мжнародна та національна відповідальність за порушення норм міжнародного права в реаліях проведення АТО. *Науково-практична конференція ХНУ ПС ім. І.Кожедуба*, 30 червня 2017. С. 131-134.
10. Doswald-Beck L. Private military companies under international humanitarian law / L. Doswald-Beck in S. Chesterman, C. Lehnhardt (eds) *The Rise and Regulation of the Private Military Companies*. – Oxford.:Oxford University Press, 2007.
11. Тексты проектов статей об ответственности государств за международно-противоправные деяния // Ежегодник Комиссии международного права. – 2001. – Т. 1.
12. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries. 2001 Text adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, in 2001, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/56/10) // Yearbook of the International Law Commission - 2001. - vol. II.
13. Beard J.M. Autonomous Weapons and Human Responsibilities. *Georgetown Journal of International Law*. 2014. No 45. P. 617-665.
14. Schmitt M. N. Military Necessity and Humanity in International Humanitarian Law: Preserving the Delicate Balance. *Virginia Journal of International Law*. 2010. No. 50. P. 796-845.
15. Доклад Комиссии международного права. Пятьдесят третья сессия (23 апреля – 1 и 2 июля – 10 августа 2001). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/responsibility.pdf (Дата звернення: 18.12.2020).
16. Sullins J. When is a Robot a Moral Agent. *International Review of Information Ethics*, 2006, No. 6. P. 23-45.
17. Stürchler N., Siegrist M. A "Compliance-Based" Approach to the Autonomous Weapons Systems. URL <https://www.ejiltalk.org/a-compliance-based-approach-to-autonomous-weapon-systems/> (Дата звернення: 22.12.2020).